

ԲԱԲԵԼՈՆ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԳ *

Վերջին տարիներս քաղաքակիրթ աշխարհի հետաքրքրութիւնը աւելի և աւելի կենդրոնանում է Միջագետքի վրայ, ուր մի ժամանակ բարձր զարգացման հասած քաղաքակրթութիւն է եղել, և աւելի յաճախ լսելի են դառնում *ex oriente lux* = Արևելքից է լոյսը գալիս խօսքերը: Այդ մեծ հետաքրքրութեան պատճառը մի կողմից այն է, որ բաբելոնական քաղաքակրթութիւնը մինչև այսօր էլ ազդեցութիւն է դործում մեր հասկացողութիւնների վրայ, իսկ միւս կողմից, և աւելի մեծ չափով այն, որ բաբելոնական քաղաքակրթութիւնը ամենասերտ կապերով կապուած է Իսրայէլի ժողովրդի, ուրեմն նաև Հին Կտակարանի հետ: Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Ամերիկան, ուր այնքան տարածուած է Ս. Գրքի ընթերցանութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը, մըրցում են միմեանց հետ գիտական էքսպեդիցիաներ կազմելով, որպէս զի հնարաւոր լինի ընդարձակ պեղումներ կատարել և լոյս աշխարհ հանել այն քաղաքակրթութեան գրաւոր մնացորդները, որ կարելի է ասել մեր այժմեան քաղաքակրթութեան հիմքն է կազմում, և որը այնքան առատ լոյս է սփռում արդէն Ս. Գրքի շատ անհասկանալի տեղերի վրայ, և մեզ գլխաւորապէս միջոց է տալիս ըմբռնելու այն զրոյցներն ու առասպելները աշխարհի

*) Դասախօսութիւն, կարդացուած ձեմարանում անցեալ Յունուարի 29-ին: Գլխաւոր աղբիւրները, սրոնցից քաղուած է ամբողջ նիւթը, հետեւեալներն են. H. Zimmern, *Biblische und babylonische Urgeschichte*. Leipzig, 1901; H. Gunkel, *Israel und Babylonien*. Göttingen, 1903; E. Schrader's *Keilinschriften und das Alte Testament*, 3. Auflage von H. Zimmern und H. Winckler. Berlin, 1903.

ստեղծագործութեան և առաջին մարդկանց մասին, որոնք պատմուած են Մենդոց գրքի առաջին 11 գլուխներում:

Սեպագիր արձանագրութիւնների ընթերցումը մարդկային մտքի ամենահոյակապ գործերից մէկն է. նրա շնորհիւ մեր հասկացողութիւնը հին և հնագոյն արեւելքի մասին կարելի է ասել վճռական կերպով փոխուել է: Մինչ նախորդ սերունդների գիտնականները ստիպուած էին հին արեւելքի պատմութեան համար բաւականանալ Ս. Գրքի և յոյների տուած կցկտուր տեղեկութիւններով, այսօր մենք հնարաւորութիւն ունինք արեւելքը ճանաչելու իւր իսկական աղբիւրներից. իսկ այդ աղբիւրները սկսուած են ամենաքիչը 3000 թուականին Ք. Ա. Նրկու հազար տարով ընդարձակուած է մեր աչքի առաջ պատմութիւնը և մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս այդ մեծ ժամանակամիջոցում ազգեր են ծաղկում ու անհետանում, հսկայական տիեզերական աշխարհակալ պետութիւններ են յառաջ գալիս և կռիւ մղում միմեանց հետ իշխանութեան համար: Եւ այդ բոլոր ժամանակը արեւելքի կենդրոնը Բաբելոնն է. այստեղ արդէն 3000 թուականին մի քաղաքակրթութիւն է տիրում ամենածաղկած դրութեան մէջ, որի սկզբնաւորութիւնը անյիշատակ ժամանակներից է: Այդ կուտուրայի հիմնադիրներն են Սուսերները, հաւանօրէն Միլին-Ասիայից գաղթած մի ժողովուրդ. սեմական բաբելոնացիք այդ քաղաքակրթութեան աշակերտներն ու շարունակողներն են միայն: Բայց Բաբելոնից տարածւում է այն ամբողջ արեւելքում և մինչև Նգիպտոս է հասնում: Բաբելոնը արեւելքում այն դիրքն է ստանում, ինչ որ հազարաւոր տարիներ յետոյ Հռոմը արեւմուտքում: Մի քանի օրինակներ բաւական են պարզելու համար այդ քաղաքակրթութեան նշանակութիւնը: Մի քանի տարի միայն առաջ գիտական աշխարհը յանկարծ պարզեւ ստացաւ Բաբելոնի թագաւոր Համուրաբի օրէնագիրքը (2250): Այդ օրէնագրքի մէջ նկարագրուած սոցիալական դրութիւնը շատ աւելի բարդ է և օրինական յարաբերութիւնները շատ աւելի առաջ գնացած են, ա-

ւելի խորը քաղաքակրթութեան հետեանք, քան թէ մենք
 տեսնում ենք Մովսիսական օրէնքի մէջ, Օրինակ Բաբե-
 լոնում արդէն վաղուց վերացած է արեան վրէժխնդրու-
 թիւնը, այն ինչ այն գոյութիւն ունի դեռ Իսրայէլի մէջ:
 Որքան բարձր աստիճանի վրայ էր կանգնած բաբելոնա-
 կան քաղաքակրթութիւնը, երևում է այն հանգամանքից,
 որ Համմուրաբիի օրէնագրքի մէջ բժիշկների համար վար-
 ձատրութեան որոշ չափ, տաքսա է նշանակուած, եւ այդ
 օրէնքները կազմուած են, ի մի են ժողովուած 2250
 թուին, որից 1000 տարի յետոյ էլ դեռ Իսրայէլի ժողո-
 վուրդը գոյութիւն չունէր: Բաբելոնական քաղաքակր-
 թութեան տարածման և ազդեցութեան մի այլ փառա-
 ւոր ապացոյց տալիս են մեզ 1887 թուին Եգիպտոսի Տելլ-
 Ամարնայում գտնուած կաւէ տախտակները: Այստեղ Ա-
 մենոփիս Դ-ի արխիւում գտնուեցին Բաբելոնի, Ասո-
 րեստանի, Միջագետքի, Կիպրոսի, այլ և Քանանի վաստալ
 թագաւորների նամակները Եգիպտոսի փարաւոններին ուղ-
 ղուած: Այդ նամակները գրուած են բաբելոնական լե-
 զուով, ուրեմն Բաբելոնի լեզուն եղել է ժամանակի դի-
 ւանագիտական լեզուն, մինչև անգամ Քանանի փոքրիկ
 թագաւորները, որոնք ենթարկուած էին Եգիպտոսին,
 իրենց նամակները չեն գրում եգիպտական մատերիալի՝
 պապիրոսի վրայ, այլ գործ են ածում բաբելոնական կաւէ
 տախտակները և գրում են բաբելոներէն: Ասորիքն ու
 Քանանը ուրեմն ճիշտ նոյն ձևով գտնուել են բաբելոնա-
 կան քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ, ինչպէս
 18-րդ դարում ամբողջ կրթուած աշխարհը և նրա հետ
 միասին դիւանագէտները ֆրանսերէն էին խօսում: Այդ
 նամակագրութիւնը 1500|1400 թուականներից է: Քա-
 նանը կուլտուրայի տեսակէտից բաբելոնական մի նահանգ
 էր Իսրայէլի ժողովրդի այնտեղ մտնելուց առաջ: Մի այլ
 պատկեր, յետագայ ժամանակներում, երբ հանդէս են
 գալիս պարսիկները, յոյներն ու հռոմայեցիք, ազգերը
 խառնուում են և կրօնական հասկացողութիւնները միա-
 նում, այդտեղ էլ դեռ դեր են կատարում բաբելոնական

ըմբռնումները: Եթէ այստեղ խօսք է լինում Եօթը ամենամեծ հանճարների կամ աստուածների մասին, պէտք է չմոռանալ, որ դոքա բաբելոնական 7 մոլորակների աստուածութիւններն են, որ յետոյ հրէական և քրիստոնէական աւանդութեան մէջ շարունակում են իրենց գոյութիւնը իբրեւ 7 ամենաբարձր հրեշտակներ կամ հրեշտակապետներ: Բայց գեռ այսօր էլ, թէև թոյլ կերպով, մի քանի բաներ յիշեցնում են մեզ բաբելոնական իմաստութիւնը: Բաբելացիք են եղել մեր քաղաքակրթութեան ուսուցիչները գլխաւորապէս աստղագիտութեան և այն ամեն բաների մէջ, որոնք կապ ունին դրա հետ՝ մատեմատիկայի և չափերի մէջ: Երկնային էքուատորը այսօր էլ բաժանւում է համաձայն 12 կենդանակերպերի, և չրջագիծը 360 աստիճանի, արդի քրիստոնեայ ազգերը շաբաթուայ 7 օրերը կոչում են բաբելոնական 7 մոլորակների անունով (Sonntag, Montag, Mardi, Mercredi, Donnerstag, Freitag, Saturday): Մինչև անգամ մեր այժմեան ժամացոյցների 12-ի բաժանումը, ինչպէս և ժամի բաժանումը 60 մասի կապուած է հին բաբելոնական աստեղային հաշիւների հետ:

Բոլորովին ակներև է Բաբելոնի քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը Իսրայէլի վրայ, ամենից առաջ Իսրայէլի մէջ չափը, կշիռն ու փոշն բոլորովին բաբելոնական է. Իսրայէլի մէջ և՛ սուրբ թուեր են 7 և 12, որոնք Բաբելոնում կապուած են աստուածութիւնների հետ. ուշագրութեան արժանի է, որ բաբելոնական ստեղծագործութեան առասպելը 7 տախտակի վրայ է գրուած, իսկ Գիլգամեշի ազգային զրոյցը 12: Նոյն ազդեցութիւնն է ապացուցանում նաև Համմուրաբի օրէնքը, այնտեղ էլ այն սկզբունքն է իշխում, թէ աչքի տեղ աչքը պէտք է հանել, ատամի տեղ ատամը, բաբելացին էլ որդեգրում է մէկին ասելով. «Դու իմ որդին ես», ինչպէս և Իսրայէլացին, կամ մերժում է ամեն յարաբերութիւն ասելով. «Դու իմ հայրը չես» կամ «Դու իմ Տէրը չես»: Լաբանի և Յակովբի վէճն էլ հիմնուած է բաբելոնական օրէնքի վրայ:

եթէ վայրենի գաղաններն են սպանում կենդանիներին, փաստը տիրոջն է, և ոչ թէ պահապանինը. եթէ մէկը կասկածում է միւսի վրայ, նրան գող համարելով, իրաւունք ունի վկաների առաջ նրա տունը խուզարկել տալու: Բարեւոյնում էլ կինը կարող է չբերքութեան դէպքում իւր ամուսնուն մի հարձ տալ և այդպիսով երեխայ ձեռք բերել: Բարեւոյնական օրէնքի ամենապարզ օրինակն է Իսրայէլի մէջ Աբրահամի հարձի, Հագարի պատմութիւնը, որ այդ ձևով մայր է դառնում և բարձրամտում է իւր տիկնոջ նկատմամբ:

Բայց թողնենք այդ մանր մունր նմանութիւնները և տեսնենք թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունին միմեանց հետ բարեւոյնական առասպելները աշխարհի ստեղծագործութեան, առաջին մարգոց, ջրհեղեղի մասին և Ս. Գրքի առաջին գլուխներում պատմուածները: Սկսենք ստեղծագործութեան պատմութիւնից: Ս. Գրքի Ա. գլխում նկարագրուած է ամենից առաջ այն քաօսային դրութիւնը, որի մէջ գտնւում է տիեզերքը նախ քան Արարիչ Աստուածը կարգ ու կանոն է սահմանում նրա մէջ: Բնորոշ է այդ սկզբնական դրութեան համար, որ քաօսը պատկերանում է իբրև խաւար և ջուր: Այդ նախնական ովկիանոսը երբայեցին թեհում է անուանում, որ մեզ շուտով կպատահի բարեւոյնակտն առասպելի մէջ իբրև Թի-համատ: Այդ մութ քաօսի մէջ Արարիչ Աստուածը առաջին օրն իսկ լոյսն է յառաջ բերում: Դրանից յետոյ միացած նախաջրերը բաժանւում են երկու մասի, և զատւում են միմեանցից հաստատութեամբ: Այդ բանը ըմբռնելու համար պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հին աշխարհի մարդիկ այն հասկացողութիւնն ունէին, որ ինչպէս երկրի վրայ, այնպէս էլ երկնական մարից վերև ովկիանոս կայ: Այդ երկու ովկիանոսները՝ հաստատութեան վերևը և ներքեւը, բաժանում է Արարիչ Աստուածը և այդպիսով ստեղծում տեսանելի երկինքը: Երրորդ օրը ստեղծւում երկիրը, որ ջրերի միջից է դուրս գալիս և անմիջապէս Աստուծոյ հրամանով ծածկւում է բուսական

նութեամբ: Չորրորդ օրը ստեղծւում են երկնային մարմինները և առանձնապէս շեշտւում է արեւի և լուսնի իշխանութեան մասին, որ անշուշտ այնպիսի կրօնի մէջ առաջ գալ կարող էր, ուր այդ լուսաւորները նաև իբրև Աստուած էին պաշտւում: Հինգերորդ օրը ստեղծւում են ձկներն ու թռչունները, և վերջապէս վեցերորդ օրը ցամաքային կենդանիներն ու ստեղծագործութեան գլուխ գործոցը՝ մարդը: Վեց օր աշխատում է Աստուած մարդկանց նման և եօթներորդ օրը՝ շաբաթ օրը, հանգստանում:

Բայց միայն Ս. Գրքի Ա. գլխում չէ, որ այս խնդրի մասին խօսք է լինում: Ս. Գրքի այլ տեղերում եղած զանազան ակնարկներից դեռ ևս հնարաւոր է մի աւելի հին վարիանտ փոքրիշատէ պարզ կերպով վերականգնել: Այդ ակնարկները մեծ մասամբ բանաստեղծական գրքերի մէջ են գտնւում և խօսում են Եահուէի կռուի մասին մի ինչ որ առասպելական էակի հետ, որ ներկայանում է նախնական ովկիանոսի անձնաւորումը: Այդ էակի անունն էլ փոխւում է. մի տեղ նա Բահաբ է կոչւում, մի այլ տեղ Լեվիաթան, կամ վիշապ, օձ, երբեմն էլ պարզ կերպով ծով, անշուշտ անձնաւորեալ կերպով մտածուած: Առանձին գծերն այդ նկարագրութիւնների մէջ ի հարկէ տարբերւում են, բայց մի գլխաւոր միտք բոլորի մէջ էլ ընդհանուր է. այդ այն միտքն է, թէ սկզբում Եահուէն կռիւ է ունեցել մի թշնամի էակի հետ, որ նախաջրերի անձնաւորումն է, և այդ կռուի հետեանքն է, որ Եահուէն ստեղծել է երկինքն ու երկիրը: Այդպէս ՁԸ. Սաղմոսի մէջ կարդում ենք (10—12). «Դու տիրես զօրութեանց ծովու, և զխռովութիւն ալեաց նորա դու ցածուցանես, դու խօնարհեցուցանես որպէս վիրաւորս զԲահաբ, ի զօրութիւն բազկի քո ցրուեցեր զթշնամիս քո: Քո են երկինք և քո է երկիր, զաշխարհս լրիւ իւրով դու հաստատեցեր: Ձհլսիս և զհարաւ դու արարեր:»

Աչքի է ընկնում առանձնապէս, որ նախ յաղթւում է Բահաբը և ապա ստեղծւում են երկինքն ու երկիրը:

ապա Ռահաբը օգնականներ ունի, որոնց նոյնպէս իւր բազկի ոյժով փախցնում է Եհոնան:

Ետայի մարգարէ ԾԱ. 9—10. «Զարթիր, զարթիր, զգեցիր զգորութիւն բազուկ Տեառն. զարթիր իբրեւ յաւուրցն իսկզբանէ, իբրեւ յազգացն յաւիտենից: Ո՞չ դու այն ես, որ ջախեցեր զՌահաբ, վիրաւորեցեր զվիշապն: Ո՞չ դու այն ես, որ ցամաքեցուցեր զբազմութիւն ջուրցն անդէմդ, որ արարեր զխորս ծովուն ճտնապարհ անցից փրկելոցն և ապրելոցն»:

Անշուշտ այս կտորի մէջ դեր է կատարում նաև Իսրայէլի ազատուելը Կարմիր ծովից, բայց Ռահաբի և վիշապի յաղթուելու յիշատակութիւնը անկասկած Եհոնանի կռուի հետ է կապուած ստեղծագործութիւնից առաջ: Նոյն նկարագրութիւնն են անում և Յովբի խօսքերը (ԻԶ. 12—13). «Զօրութեամբ հանդարտեցոյց զծով, իմաստութեամբ իւրով եհար զՌահաբ, հոգւով իւրով զարդարեաց զերկինս և ձեռք նորա անարգեցին զվիշապն փախստեայ»:

Այն դերը, ինչ որ այս կտորների մէջ կատարում է Ռահաբը, այլ տեղերում վերագրուած է Լեվիաթանին. այդպէս Սաղմոս ՀԳ. 13—17. «Դու պատառեցեր զօրութեամբ քով զծով, դու խորտակեցեր զգլուխս վիշապաց ի վերայ ջուրց: Դու փշրեցեր զգլուխս Լեվիաթանայ և ետուր զնա կերակուր ժողովրդոց բնակելոց յանապատի: Դու բղխեցուցեր զաղբիւրս և զվտակս, դու ցամաքեցուցեր զգետս սաստիկս: Քո է տիւ և քո է գիշեր, զլոյս և զարե դու հաստատեցեր, և դու հաստատեցեր զամենայն սահմանս երկրի, զգարուն և զամառն դու ստեղծեալ»:

Ուրեմն վիշապի պարտութիւնը դարձեալ կապուած է աշխարհի ստեղծագործութեան հետ: Այս կտորները պարզ կերպով ցոյց են տալիս, որ Իսրայէլի մէջ գոյութիւն է ունեցել մի առասպել Եհոնանի և Թհոմի մասին, որ յետոյ մոռացութեան է տրուել, մանաւանդ որ նոյն պատմութիւնը Ծննդոց Ա. գլխում արդէն կար՝ յարմարեցրած Իսրայէլի ժողովրդի հառկացողութիւններին և նրա միաստուածեան ըմբռնմանը, Այդ մաքուր և զտուած հասկա-

ցողութեանն յարմարութեամբ է անշուշտ Ծննդոց Ա. գլուխը գրի առնողը յետ մզել եահուէի ու Թհոմի կռիւը, որի գոյութիւնը դեռ ևս երևում է Թհոմ անուան յիշատակութեան և այն գծի մէջ, թէ Թհոմը երկու մասի է բաժանուում:

Տեսնենք այժմ, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունի Իսրայէլի այս առասպելը բաբելոնական առասպելի հետ: Բաբելոնական զրոյցը աշխարհի ստեղծագործութեան մասին ծանօթ էր մեզ Բերոսոսից (300 թ. Ք. Ա.), որ հետեւեալն էր պատմում այդ մասին. «Սկզբում տիեզերքը խաւար էր և ջրերով լցուած. այդ քաօսի մէջ սկիզբն են առնում զանազան հրէշային էակներ, որոնց բոլորի վրայ իշխում է մի կին Թամթէ անունով: Ապա հանգէս է գալիս՝ Բէլը, երկու կէս է անում այդ կնոջը և նրա երկու մասերից երկինքն ու երկիրն է կազմակերպում ու կանոնաւոր դրձակի մէջ դնում: Սակայն երբ Բէլը տեսաւ, որ երկիրը դատարկ է և անպտուղ, հրամայեց կտրել առտուածներից մէկի գլուխը, արիւնը խառնեց հողի հետ և այդ խառնուրդից ստեղծեց մարդկանց ու կենդանիներին: Ապա նա ստեղծեց նաև արև, լուսին, աստղեր և հինգ մոլորակները»:

Բերոսոսի այդ կարծ պատմութիւնը բոլորովին հաստատուեց սեպագիր արձանագրութիւններով, որ գտնուեցին Ասուրբանիպալի (668—626) մատենադարանում: Սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ աշխարհի ստեղծագործութեան առասպելը պատմուած է հետեւեալ կերպով.

«Մի ժամանակ, երբ վերելում երկինք չէր կոչում և ներքեւում երկիրը անուն չունէր, երբ դեռ ամենակղերական օվկիանոսը՝ Ապսոն և ամեն բանի մայր Նախանգունգ Թիհամատը իրար էին խառնում ջրերը . . . յառաջ եկան առաջին աստուածները: Ուրեմն ամեն բանի սկիզբը Նախաջուրն է, որ անձնաւորեալ կերպով իբրև արական և իգական էութիւն է պատկերացում: Առասպելի մէջ այնուհետև մանրամասն նկարագրում է աստուածների ստեղծագործութիւնը, Թէոգոնիան, յատկա-

պէս յետագայի արարիչ Մարգուկի Սակայն շուտով այդ նոր ստեղծած աստուածների մէջ մի երկպառակութիւն է ընկնում, որովհետեւ Թիհամատը՝ աստուածների մայրը, դժգոհ իրերի նոր դրութիւնից, ապստամբում է վերին աստուածների դէմ և նրանց մի մասին կարողանում է իւր կողմը անցկացնել։ Ապա նա ստեղծում է հրէշաւոր էակներ, որպէս զի իրեն օգնեն կռուի մէջ։ Թիհամատի այդ ապստամբութիւնը բնականաբար դառնում է վերին աստուածների համար հոգսի և վրիժառութեան առարկայ։ Բայց աստուածներից ոչ մէկը չի համարձակւում կռուի դուրս գալ Թիհամատի դէմ, մինչև որ Մարգուկը պատրաստակամութիւն է յայտնում ասպարէզ իջնելու, միայն այն նպայմանով, որ Թիհամատին յաղթելուց յետոյ նրան յանձնուի տիեզերքի իշխանութիւնը և ճակատագրի որոշումը։ Աստուածների համար մի փառաւոր հացկերոյթ է պատրաստւում և այստեղ գինով արբենալուց յետոյ վերջապէս խոստանում են կատարել Մարգուկի պահանջը. «Ով Մարգուկ, որովհետեւ դու ուզում ես մեր փոխարէն վրէժխնդիր լինել, քեզ ենք տալիս տիեզերքի արքայական իշխանութիւնը»։ Ապա Մարգուկը պատրաստւում է կռուի, զինւում է նետ ու աղեղով, եռաժանիով, վերցնում է նաև աստուածային զէնքը՝ մի կայծակ, հողմերի պարկը (?) և հրեղէն ձիերը լծած, պատերազմական կռքի մէջ նստած, գնում է Թիհամատի դէմ. վերջինիս պատահելով Մարգուկը մի անգամ ևս յիշեցնում է նրան իւր բոլոր չարութիւնը և ապա առաջարկում է կռուի դուրս գալ—«Պատրաստուիր, ես և դու պիտի կռուենք միմեանց հետ»։ Մենամարտի մէջ յաղթում է Մարգուկը, որը իւր սուրը խրում է Թիհամատի մարմնի մէջ և նրա դիակը մի կողմ է նետում. ապա յարձակւում է նաև Թիհամատի օգնականների վրայ, յաղթում է նոցա և բանտարկում. ի վերջոյ գալիս է կրկին Թիհամատի դիակի մօտ, երկու մասի է բաժանում այն— «Մի կէսը վերցրեց նա և դարձրեց երկնակամար, առաջը պատնէշ դրեց, պահապաններ կարգեց, հրամայելով նը-

րանց, նրա ջուրը բաց չթողնել»։ Թիհամատի վերին ջրերն ուրեմն պատնէշով բաժանած և վերև քշուած՝ կաղմում են երկինքը։ Առասպելի մէջ այնուհետև պատմուած է երկնային մարմինների՝ արևի, լուսնի, մոլորակների ստեղծագործութիւնը և յիշած, թէ ինչ բանի պիտի ծառայեն նոքա, յատկապէս արևն ու լուսինը։ Դժբաղդաբար մի մեծ հատուած կորած է այստեղ առասպելի մէջ, ուր անշուշտ պատմուած է եղել երկրի, բուսականութեան, մարդկանց ստեղծման մասին. յատկապէս մարդկանց մասին վերջերս մի հատուած գտնուեց, որի բովանդակութիւնից երևում է, որ յիրաւի բաբելացիք մարդու ստեղծագործութիւնը նոյն ձևով են պատմել, ինչպէս աւանդում է Բերոսոսը (300 թ. ն. ք. Ք.)։ Այստեղ մենք տեսնում ենք, որ Արարիչ Աստուածը հրաման է տալիս կտրել աստուածներից մէկի գլուխը, որպէս զի նրա արիւնը խառնէ հողի հետ և մարդիկ ստեղծէ։ Ամբողջ առասպելը վերջանում է մի օրհներգութեամբ ուղղուած Մարդուկին, որ փառաբանում է նրա ստեղծագործութիւնները առանձին առանձին և իրեն՝ իբրև աստուածների պետի։

Բաբելոնի և Իսրայէլի առասպելների նմանութիւնը ակներև է բոլորովին. երկու աւանդութեան համաձայն էլ սկզբում ամեն ինչ ջուր է եղել. ծովային անգունդը մի անձնաւորեալ սոսկալի էակ է, որ բաբելոններէն Թիհամատ է կոչուած, իսկ եբրայեցներէն Թեհոմ։ Երկու առասպելների մէջ էլ այդ էակը վիշապաձև է նկարագրած։ Երկուսի մէջ էլ խօսւում է օգնականների մասին։ Ապրտտամբութիւն վերին Աստուծոյ դէմ այստեղ էլ, այնտեղ էլ. այնտեղ Մարդուկն է կռուի դուրս գալիս, այստեղ Եահուէն։ Թիհամատն էլ յաղթւում է, Թհոմն էլ. վերին ու ներքին ջրերը այդ էակի բաժանմամբ նոյնն են երկու առասպելների մէջ էլ. այստեղ էլ, այնտեղ էլ յաղթութեանն անմիջապէս հետևում է աշխարհի ստեղծագործութիւնը։ Յիշելի է նաև այն, որ Մարդուկն իբրև լուսոյ և արևի Աստուած է հանդէս գալիս և այդպիսով

յաղթում խաւարի զօրութեանը, իսկ Ս. Գրքի մէջ ամենից առաջ ստեղծում է լոյսը:

Մի անգամ այս նմանութիւնը նկատելուց յետոյ, որ չի կարող ի հարկէ պատահական լինել, հարց է առաջ գալիս, թէ ի՞նչ յարաբերութիւն ունին նոքա միմեանց հետ: Այդ հարցը կարող է երեք տեսակ պատասխան ունենալ. ա. Բաբելացիք իրենց առասպելը փոխ են առել իսրայէլացիներից. բ. Երկուսն էլ հիմնուած են նախնական սեմական ընդհանուր առասպելի վրայ և գ. Իսրայէլացիք փոխ են առել բաբելացիներից: Առաջին պատասխանը լուրջ կերպով մէջտեղ գալ ամենեւին չի կարող, որովհետեւ բաբելոնական առասպելը շատ աւելի հին է, այդ մենք յետոյ էլ կտեսնենք, քան թէ իսրայէլականը: Բ. այլեայլութիւնը կարող էր աւելի հաւանական լինել և ըստ ինքեան կարելի բան է, բայց առասպելի մէջ այնպիսի գծեր կան, որոնք անհասկանալի կմնային, թէ ի՞նչ ձևով են առաջ եկել, եթէ ընդունէինք, որ Իսրայէլի ժողովրդի մէջ առասպելը սկզբնական է, այն ինչ բոլորովին հասկանալի են դառնում, եթէ ասենք, թէ առասպելը ծագել է Բաբելոնում և իսրայէլացիք այնտեղից փոխ են առել: Օրինակ Իսրայէլի համար բոլորովին անհասկանալի պիտի լինի, թէ ինչու առանձնապէս ծովը և ջուրը պիտի լինի ամեն բանի սկիզբը, այն ինչ այդ բոլորովին բնական ու հասկանալի է Բաբելոնի համար: Որովհետեւ բաբելացին իւր երկրի կլիման տեսնելով, պիտի ասէր. Տիեզերքը այն ձևով է առաջ եկել, ինչպէս նա այժմ էլ ամեն տարի և ամեն օր առաջ է գալիս: Ինչպէս իւրաքանչիւր գարուն գարնան արևի աստուած Մարդուկը ձմեռուայ անձրևներից հեղեղուած ու ծովին (կամ Թիհամատին) նման դարձած երկիրը նորից ցամաքեցնում է և երեցնում, այնպէս էլ եղած պիտի լինի ամենաառաջին գարնանը, և տիեզերքը ստեղծուած պիտի լինի Մարդուկի և Թիհամատի կռուից յետոյ: Կամ—որովհետեւ Մարդուկը միևնոյն ժամանակ առաւօտեան արևի աստուածն է— ինչպէս որ արևը ամեն առաւօտ կտրում անցնում է տիե-

զերական ծովը և գիշերային քառօրեց յետոյ նախ երեւոյնում է երկինքը, ապա երկիրը, այնպէս էլ ստեղծագործութեան առաջին առաւօտը ամենից առաջ ստեղծուել են երկինքն ու երկիրը: Եթէ փորձենք նոյն պատկերը Պաղեստինի կլիմայով բացատրել, մեծ գոռարութեան կհանդիպենք. բացի այդ պէտք է այս պատկերի համար մի գարնան կամ գարնան արևի Աստուած, ինչպէս Մարդուկն է, բայց ոչ թէ Եահուէն:

Սակայն այս առասպելը միակը չէ, որ խորայնացիք վերցրել են բաբելացիներից. նոյնպիսի նմանութիւն գտնում ենք նաև Դրախտի զրոյցի մէջ, որ պատմուած է Ծննդոց Բ. և Գ. գլուխներում: Այստեղ կարելի է ասել բոլորովին ուրիշ տեսարան է բացւում մեր առաջ. այլ ևս ծովը չէ ամեն բանի սկիզբը և պէտք չէ զոպել այն, որ տիեզերքն առաջ գայ. այստեղ ամեն բանի ըսկիզբը անապատ երկիրն է, ուր ջուր է պէտք, որպէս զի բուսականութիւն առաջ գալ կարողանայ: Այստեղ չկայ նաև Ա. Գլխի վեհ հասկացողութիւնը Արարիչ Աստուծոյ մասին, որ իւր լոկ խօսքով ստեղծում է ամեն ինչ: Այստեղ Եահուէն իսկապէս յագնեցուցիչ աշխատանք է կատարում. նա կաւից մարդ է շինում, ինչպէս բրուտը իւր ամանները, ապա նա կենաց շունչ է փչում նորաշէն մարդու քթածակերից, մի պարտէզ է տնկում և նրա մէջ տեղաւորում մարդուն. պարտէզի մէջ են նաև կենաց ծառը և Գիտութեան ծառը: Այդ պարտէզի մէջ է հոսում դրախտի գետը, որ իսկոյն չորս ճիւղի է բաժանւում: Աւելորդ եմ համարում այլ ևս խօսել պատուիրանազանցութեան մասին իւր հրաշալի նկարագրութիւններով ու խօսակցութիւններով կնոջ և օձի մէջ, որի հոգեբանական նուրբ ըմբռնողութիւնը միշտ էլ հիացմունքի առարկայ է եղել: Այդտեղ խորին կրօնական զգացմունքով նկարագրել են կամենում, թէ ինչպէս է յառաջացել թշուառութիւնը մարդկանց մէջ, որտեղից են կեանքի դառնութիւններն ու մահը իրենց սկիզբն առել:

Բաբելոնական զրոյցը, գրի առնուած Ժն. դարում

Ք. ա., հետևեալն է պատմում մեզ այս խնդրի մասին:

Ադապան, որ ամենայն հաւանականութեամբ բարե-
լոնական առասպելաբանութեան առաջին մարդն է, հան-
դէս է գալիս այստեղ իբրեւ ծովերի Աստուած Էա-ի
որդի: Սա է ստեղծել նրան, բարձրագոյն իմաստութիւն
պարգեւել, բայց առանց յաւիտենական կեանք շնորհելու:
Ադապայի բնակատեղին է Էա-ի սրբավայրը Էրիգուում՝
Եփրատի և Տիգրիսի բերանին մօտիկ: Այստեղ նա Էա-ի
տաճարի քահանայ է, զբաղւում է ձկնորսութեամբ
ծովի վրայ, որպէս զի կարողանայ սրբավայրին ձուկ մա-
տակարարել: Երբ նա այդպէս օրին մէկը դարձեալ ծովի
վրայ էր, յանկարծ բոլորովին հանդարտ ծովի վրայ փը-
շում է հարաւային քամին, խորտակում նաւը և նա ընկ-
նում է ծովը: Իբրեւ վրէժ այդ բանի համար, Ադապան
կոտորում է հարաւային քամու թևերը և վերջինը 7 օր
շարունակ դադարում է երկրի վրայ փչելուց: Այս դէպքի
մասին լսում է երկնքի Աստուած Անուն, մի պատգամա-
ւոր է ուղարկում երկիր, որպէս զի Ադապային իւր գահի
առաջ պատասխանատուութեան հրաւիրէ: Էա-ն այժմ
նախօրօք սովորեցնում է Ադապային թէ ինչ է սպասում
նրան երկնքում՝ Անուի առաջ. «Երբ դու Անուին կներ-
կայանաս, քեզ կառաջարկեն մահուան կերակուր, չուտե՛ս,
մահուան ջուր կառաջարկեն, չխմե՛ս»: Անուի ներկայա-
ցուցիչը գալիս է Ադապայի մօտ և նրան իւր հետ երկինք
է տանում, անցկացնելով երկնքի դռնից: Երբ Ադապան
ներկայանում է Անուին, ամեն բան կատարւում է ճիշտ
այնպէս, ինչպէս Էա-ն էր ասել, այն տարբերութեամբ
միայն, որ ճշ թէ մահաբեր կերակուր և ջուր են առա-
ջարկում նրան Անուի հրամանով, այլ ընդհակառակը
կեանքի կերակուր և ջուր: Բայց Էա-ի հրամանին հնա-
զանդ՝ Ադապան մերժում է առաջարկած հացը և ջուրը
և այդպիսով զրկւում է յաւիտենական կեանքից: «Կե-
նաց կերակուր բերէք նրան, որ ուտէ, կենաց կերակուր
բերին և նա չկերաւ, կենաց ջուր բերին նրա համար և
նա չխմեց. Անուն զարմացած նայեց նրան և առաց. —

«Օ՛, Ադապա, ինչո՞ւ չկերար ու չխմեցիր, ուրեմն չես ապրի», ապա նա հրամայեց. «Վերցրէ՛ք նրան և յետ տարէ՛ք երկիր»:

Սխալ կլինէր անշուշտ այս բաբելոնական առասպելն համարել Ս. Գրքի գրախտի պատմութեան նախօրինակը. բայց մի շարք նման գծեր կան երկուսի մէջ, որոնք ստիպում են մեզ ընդունել, որ Ադապայի զրոյցը անշուշտ որոշ ազդեցութիւն գործել է գրախտի պատմութեան կազմութեան վրայ: Այդպէս կենաց հացն ու կենաց ջուրը և նրանց հակադրութիւնը մահուան կերակրի ու ջրի հետ (հմտ. Էա—ի խօսքերը մի կողմից, իսկ Եահուէի ու օձի խօսքերը ծառի պտղից ուտելու մասին միւս կողմից): Երկու զրոյցի մէջ հիմնական գլխաւոր գաղափարներից մէկն է՝ դիտութիւնը ձեռք բերելուց յետոյ մարդուն միայն անմահութիւնն է պակաս, որպէս զի նա բոլորովին աստուածանման դառնայ: Ծննդոց Գ. 22. «Եւ ասէ Տէր Աստուած. Ահա Ադամ եղև իբրև զմի ի մէնջ՝ դիտել զբարի և զչար. և արդ՝ գուցէ ձգիցէ զձեռն և առնուցու ի ծառոյն կենաց, ուտիցէ և կեցցէ յաւիտեան»:

Այդպէս էլ երկնքի Աստուած Անուն է մտածում. Էա—ն Ադապային շնորհել է բարձրագոյն իմաստութիւնը, ինչով կարելի է միայն այդ պարգևը լրացնել. պատասխանն է կենաց հաց: Որովհետև Ադապան մերժում է, կորցնում է նա անմահութիւնը թէ իրեն և թէ ի հարկէ նաև իւր յաջորդների համար: Հետաքրքրական է առանձնապէս, որ Ս. Գրքի խորամանկ և մոլորեցուցիչ օձը հանդէս է գալիս նաև մի բաբելոնական հին նկարի մէջ (այժմ բրիտանական մուզէյում), որի մէջտեղը բաբելացոց սուրբ ծառն է, աջ ու ձախ մի մարդ ու կին, որ ծառից պտուղներ են քաղում, իսկ կնոջ յետևը սողում է մի օձ: Սեպագիր արձանագրութիւնների մէջ դեռ ևս չի գտնուած մի զրոյց, որ բացատրէր մեզ այդ պատկերը. բայց ամենեւին զարմանալի չի լինի, եթէ մի օր Բաբելոնի աւերակներից մի բնագիր ելնէ ու պատմէ այդ օձի մասին, թէ ինչպէս նա մոլորեցրել է առաջին կնոջը սուրբ ծառի տակ:

Բոլորովին նման են միմեանց նաև Ս. Գրքի (Ծննդոց Գ. և Ե.) նահապետների և բաբելոնական նախնական թագաւորների մասին պատմածները: Այստեղ էլ, այնտեղ էլ նրանք թուով տաան են, շատ երկար ապրում են և վերջանում են ջրհեղեղի հերոսով: Նրանք են զանազան արհեստների ստեղծողը մարդկանց համար: Ջարմանալի կերպով անուններն անգամ և նրանց մասին պատմածները նոյնն են երկու զրոյցների մէջ էլ: Այդպէս՝ Ս. Գրքում երրորդ նահապետը կոչւում է Ենոչ, որ նշանակում է «մարդ», բաբելոնական Գ. թագաւորի անունն է Ամելոն, որ նոյնպէս «մարդ» է նշանակում: Չորրորդ նահապետը Ս. Գրքում կոչւում է Քենան, որ «գարբին» է նշանակում, Գ. բաբելոնական թագաւորը Ամենոնն է, որ նշանակում է «գործաւոր, վարպետ»: Աւելի աչքի է ընկնում այն տեղեկութիւնը, որ կայ Ս. Գրքում Ենոփքի մասին. «Եւ գնաց Ենոփք ընդ Աստուծոյ, յետ ծնանելոյ նորա զՄ'աթուսաղա, ամս երեքհարիւր. և ծնաւ ուստերս և դստերս: Եւ եղեն ամենայն աւուրք Ենոփքայ ամք երեք հարիւր և վաթսուն և հինգ: Եւ քանզի գնայր Ենոփք ըստ հաճոյից Աստուծոյ, ոչ ուրեք գտանէր, զի փոխեաց զնա Ասուած (Ծննդ. Ե. 22 — 24)»: Այս Ենոփքի անձնաւորութիւնը յետագայի հրէական զրոյցների կենդրոնն է կազմում. նա համարւում է բարձրագոյն իմաստութեան տէր, գիտակ երկնքի և երկրի գաղտնիքների. նաև աստղագիտութեան, առողաբաշխութեան, գրի ու հաշուի գտնող:

Մինչև վերջին ժամանակները անհասկանալի էր բոլորովին Ենոփքի այդ պատկերը՝ իւր 365 տարուայ կեանքով: Այժմ սեպագիր արձանագրութիւնների շնորհիւ բոլորովին պարզուած է և այդ Ենոփքը Ս. Գրքի է. նահապետն է: Բաբելացիք էլ իրենց է. թագաւորի մասին զանազան բաներ են պատմում: Էնմեդուրանկին, այդպէս է նրա անունը, եղել է Արևի Աստուած Շամաշի քաղաքի՝ Սիպպարի թագաւորը: Շամաքը վերցրել է նրան իւր մօտ և սովորեցրել երկնքի ու երկրի գաղտնիքները. գըլ-

խաւորապէս այն արուեստը, որով հնարաւոր է երկնքի ու երկրի վրայ կատարուած նշանների միջոցով գուշակել ապագան: Այդ պատճառով էլ բաբելացոց մէջ այս էնմեգուրանկին համարուած է կախարդ ու հմայող քահանաների նախահայրը: Մենք տեսանք, որ այդ նոյն յատկութիւնները վերագրուած են նաեւ Ենոփքին: Ս. Գրքի մէջ Ենոփքին տուած է 365 տարուայ կեանք, այդ բանը տարօրինակ էր, որովհետեւ միւս նախահայրերի տարեթուերը շատ աւելի են: Այժմ այդ 365 տարին ևս իւր բնական և հասկանալի բացատրութիւնն է գտնուում: Ինչպէս որ էնմեգուրանկին Արևի Աստուած Շամաշի ծառայութեան մէջ է, այնպէս էլ Ենոփքը ստանում է արեւի տարուայ օրերի քիւր՝ 365, իբրեւ իւր կեանքի տևողութեան չափ:

Նմանութիւն կայ երկու աւանդութիւնների մէջ նաեւ այն տեսակէտից, որ, ինչպէս ասացինք, թագաւորների և նախահայրերի տարիները շատ շատ են նշանակուած: Բաբելոնականը աւելի հսկայական թուեր է ասում. հաշուելով ստեղծագործութիւնից մինչև ջրհեղեղ 432,000 տարի, իւրաքանչիւրին 10 թագաւորներից բաժին է տալիս 43,200 տարուայ կեանք: Նմանութիւններն ուրեմն այնքան ակնհայտ են, որ կասկած չի կարող նրանց միմեանց հետ ունեցած առընչութեան մասին. և այստեղ էլ պէտք է ասենք, որ նախնականը բաբելոնականն է և փոխ առածը իսրայէլականը, որովհետեւ յատկապէս Ենոփքի տիպը օրինակ Իսրայէլի կրօնի մէջ անհասկանալի է բոլորովին, այն ինչ բաբելոնական կրօնի մէջ՝ իբրեւ Շամաշի պաշտօնեայ, էնմեգուրանկին ուրիշ կերպ լինել չէր կարող:

Այս խնդրի հետ կապուած մի հարց է մնում՝ միայն լուսաբանել. զրտեղից են յառաջ գալիս այդ հսկայական թուերը նախահայրերի կեանքի մասին: Խօսք լինել չի կարող ի հարկէ այն մասին, թէ հնում պարզ պայմանների մէջ մարդիկ երբ և իցէ այդքան երկար ապրած լինել կարող են: 900 տարուայ հասակ ընդունել մարդկանց համար հակառակ է ամեն բնախօսական գիտութեան: Ուրեմն երկար տարիների բացատրութիւնը դարձեալ միւ-

Թուրքիայի մէջ պիտի որոնել: Յայտնի է, որ հին արեւելքում շատ մեծ դեր են կատարում զանազան հաշիւներ աշխարհի յարատեւութեան մասին: Խօսք է լինում տիեզերական տարուայ մասին, որ ճիշտ նոյն բաժանմունքներն ունի, ինչ որ սովորական տարին, ուրեմն չորս եղանակների է բաժանուում. ունի իրեն գարունն, ամառը, աշունն ու ձմեռը: Այդ մեծ տիեզերական տարուայ մէջ առանձին տեղ է բռնում ի հարկէ ջրհեղեղը: Նա պատկանում է բնականաբար տիեզերքի ձմրանը, այսինքն այն ժամանակ, երբ օրերը ամենից աւելի կարճ են և խաւարն ու յորդահոս անձրեւներն են տիրում Բաբելոնում. այն ինչ ստեղծագործութիւնը ի հարկէ տիեզերական տարուայ գարնանը պիտի համապատասխանէ, մանաւանդ որ բաբելացիք իրենց գարնան Արեւի Աստուած Մարդուկին էին վերագրում ստեղծագործութիւնը: Եթէ այժմ հարցնելու լինինք, թէ ինչ դիրք ունին տիեզերական տարուայ մէջ 9 նախահայրերը կամ թագաւորները, պատասխանը պարզ կլինի. գարնան սկզբից՝ Մարտի 8 (21)-ից մինչև ամենակարճ օրը՝ Դեկտեմբերի 9—(21) ուղիղ 9 ամիս է: Ուրեմն 9 թագաւորները կամ անդրջրհեղեղեան նախահայրերը տիեզերական տարուայ առաջին ինն ամիսների ներկայացուցիչներն են, իսկ տասներորդը, որի ժամանակ սկսում է ջրհեղեղը, տասներորդ տիեզերական ամսուայ ներկայացուցիչն է:

Որ Ս. Գրքի նախահայրերի տարուեթուերը շատ աւելի պակաս են, քան թէ բաբելոնական թագաւորներինը, յառաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ Ս. Գրքի տիեզերական տարին շատ աւելի փոքր է, քան թէ բաբելոնականը:

Նախապատմական վերջին զրոյցի, ջրհեղեղի զրոյցի մէջ Ս. Գրքի և Բաբելոնի առնչութիւնը ամենից աւելի որոշ է և ակնեւ. Այդ պատճառով էլ կարող ենք այս անգամ բաբելոնականից սկսել և ապա նրա հետ համեմատել Սուրբ Գրքինը:

Արձանագիրը առասպելը գտնուելուց առաջ բաբելո-

նական զրոյցը ծանօթ էր մեզ բարեխոնացի քահանայ Բերոսոսի տուած տեղեկութիւնից, որի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «Կռնոսը երազում երեաց 10-րդ. նախաջրհեղեղեան թագաւոր Քսիսուարոսին և յայտնեց նրան, որ Դայեղիոս ամսի 15-ին մարդիկ պիտի ոչնչանան մի ջրհեղեղի միջոցով, այդ պատճառով հրամայեց նրան մի նաւ շինել, նրա մէջ տեղաւորուել իւր ազգականների հետ, վերցնել նաև կերակուր, թռչուններ և չորքոտանի կենդանիներ: Քսիսուարոսը լսում է նրան, մի նաւ է շինում 15 ստադիում երկարութեամբ և 2 ստադիում լայնութեամբ և տեղաւորում է նորա մէջ իր կնոջ, որդիների և բարեկամների հետ: Ջրհեղեղից յետոյ, երբ ջուրը սկսում է պակասել, նա բաց է թողնում թռչուններից մի քանիսին, որպէս զի իմանայ թէ արդեօք ցամաքը երևում է թէ ոչ. որովհետև սոքա ոչ կերակուր են գտնում և ոչ հանգստանալու տեղ, վերադառնում են կրկին նաւ: Մի քանի օրից յետոյ նա նորից արձակում է թռչուններին, որոնք վերադառնում են ցեխոտ ոտներով: Երբ նա երրորդ անգամ արձակում է նրանց, այլ ևս չեն վերադառնում: Քսիսուարոսը մտածեց թէ ուրեմն երկիրը երեացել է ջրերի տակից և վերցրեց նաւի տախտակներից մի քանիսը, տեսնելով, որ նաւը իջել է մի լեռան վրայ, ցած իջաւ կնոջ, որդիների և նաւավարի հետ, համբուրեց երկիրը, սեղան շինեց, զոհեց աստուածներին և իւր հետ իջնողների հետ վերացաւ Որովհետև նա և իւրայինները այլ ևս չվերադարձան, նաւի մէջ մնացները ցած իջան և սկսեցին նրանց որոնել. բայց նա այլ ևս չերեաց նրանց աչքին, միայն մի ձայն լսեցին օդի մէջ, որ հրամայում էր աստուածավախ լինել, որովհետև Քսիսուարոսը իւր բարեպաշտութեան պատճառով արժանի է համարուել աստուածների մօտ ապրելու. նոյնպէս և նրա կինը, աղջիկները և նաւավարը: Նոցա հրամայւում է կըրկին Բաբելոն վերադառնալ և յայտնւում, թէ այն երկիրը, ուր նոքա այժմ գտնւում են, Հայաստանի մի մասն է: Այն ժամանակ նոքա էլ աստուածներին զոհ են մա-

տուեցանում և ոտով ճանապարհ են ընկնում Բաբելոն»։

Այն զարմանալի նմանութիւնը, որ կայ այս և Ս. Գրքի ջրհեղեղի մէջ, առիթ է տուել առաջ կարծելու, որ Բերոսոսը ազդուած է Ս. Գրքից. բայց այդ մասին այժմ խօսք լինել չի կարող, որովհետեւ գտնուած է սեպագիր զրոյցը Ասորբանիպալի կամ Սարգանապալի մատենադարանի մէջ Նինուէում (668 — 626), որը այժմ պահուած է Բրիտանական մուզէյում։ Սեպագիր արձանագրութեան մէջ ջրհեղեղի զրոյցի բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «Աստուածները, նրանց մէջ յատկապէս Բէլը, որոշում են մարդկանց խիստ պատժի ենթարկել իրենց մեղքերի պատճառով և ոչնչացնել նրանց մի ջրհեղեղով։ Սակայն աստուածներից մէկը՝ Էա—ն ընտրում է մարդկանցից մէկին, Ուտնապիշտիմին Շուրիպակ քաղաքից, որը «շատ իմաստուն» (Ատրախազիս կամ Խաղիսատրա, որ = Գըսիսուտրոսին) էր, որպէս զի ազատի նրան. մի երազի միջոցով տեղեկութիւն է տալիս նա սորան աստուածների վճռի մասին և հրամայում է նորան ազատուելու։ Համար մի նաւ շինել և ամեն տեսակ կենդանի էակներից իւր հետ վերցնել։ «Դու, Շուրիպակիցի մարդ, մի նաւ շինիր, թո՛ղ քո կայքը և մտածիր կեանքիդ մասին, թո՛ղ ստացուածքդ և ազատիր կեանքդ, ամեն տեսակ կեանքի սաղմ վերցրու նաւիդ մէջ. այն նաւը, որ դու այժմ պիտի շինես, թո՛ղ լաւ որոշուած լինեն նորա չափերը»։ Ատրախազիսը (= Ուտնապիշտիմ) կատարում է Էա—ի հրամանը, շինում է նաւը հրամայուած չափերի համաձայն. ծեփում կարով, բազմաթիւ խցերի է բաժանում այն և նրա մէջ տեղաւորում է իւր բարեկամներին, այլ և ամեն տեսակ ընտանի և վայրենի կենդանիներ։ Ջրհեղեղն սկսելուց ոչ շատ առաջ, որ նրան առանձին նշանով իմաց են տալիս, մտնում է նաւը, իսկ զեկավարը սկսում է նաւի ղեկավարութեան գործը։ Ջրհեղեղը սկսւում է, որը նկարագրւում է իբրեւ բացարձակ ազատութիւն բոլոր տարերային զօրութիւնների և ջրերի, միացած թանձր խաւարի հետ։ Ամբողջ երկիրը փոխւում

է ծովի, որի երեսին լողում են մարդկանց դիակները. 6 օր տևում է ջրհեղեղը, 7-րդ օրը հանգստութիւն է տրուած և դադարուած ջրհեղեղից սարսափում են մինչև անգամ աստուածները, որոնք բարձրանում են ամենաբարձր երկինքը՝ Անուի մօտ և այնտեղ պաղում շների նման։ Ատրախաղիսը բաց է անում օդանցքը և տեսնում է ընդհանուր աւերածը. «նա չողում է, նստած լաց է լինում և նրա այտերի վրայ հոսում են արտասուքները»։ Ապա սկսում է երեւալ երկիրը, նաւը կանգ է առնում նիզիր(?) սարի վրայ, ուր մնում է 6 օր. 7-րդ օրը— պատմում է Ատրախաղիսը. «Մի աղաւնի արձակեցի և բաց թողի նրան, աղաւնին թռաւ այս ու այն կողմ— բայց որովհետեւ հանգչելու տեղ չկար, նորից եկաւ։ Այն ժամանակ արձակեցի մի ծիծեռնակ և բաց թողի նրան, ծիծեռնակը թռաւ այս ու այն կողմը, բայց հանգչելու տեղ չգտաւ, վերադարձաւ, այն ժամանակ արձակեցի մի ագռաւ և բաց թողի, թռաւ ագռաւը, տեսաւ որ ջուրը պակասում է, գիշատեց և կռկռաց, բայց չվերադարձաւ»։ Ագռաւի չվերադառնալը Ատրախաղիսին նշան է ծառայում, թէ ջուրը պակասել է. իւրայիններով իջնում է նա նաւից, բաց թողնելով բոլոր կենդանիներին, նրա առաջին գործն է լինում զոհ մատուցանել, որի անուշահոտութիւնից հաւաքւում են աստուածները «և ինչպէս ճանճեր շրջապատում են զոհողին»։

Սակայն Բէլը սաստիկ բարկացած է, որ Ատրախաղիսը ազատուել է կորստից, իսկ Էան յանդիմանում է նրան հետևեալ խօսքերով. «Դձ, իմաստունդ աստուածների մէջ, հզօրդ, որքան անմիտ ես, որ ջրհեղեղ ես առնում, պատժիր մեղաւորին իւր մեղքի համար, յանցաւորին իւր յանցանքի համար. փոխանակ ջրհեղեղ հանելու, ուղարկիր վայրի գաղաններին, որ ոչնչացնեն նրանց, ուղարկիր սողն ու ժանտախաղ, որ կոտորեն նրանց»։ Բէլը յանդիմանում է Էաին որ նա աստուածների խորհուրդը յայտնել է Ուտնապիշտիմին, բայց Էան մերժում է այդ յանդիմանութիւնը յայտնելով, որ ինքը չէ յայտ-

նել աստուածների խորհուրդը, այլ «չափազանց իմաստունին» (= Ատրախազին) երազ է ուղարկել և նա դրանից գուշակել է աստուածների գաղտնիքը: Վերջապէս Բէլը հանգստանում է և ի վերջոյ մտնում է նաւը, բռնում է Ուտնապիշտիմի ձեռքից, նրա կողքին չորեցնում է կնոջը, շոշափում է երկուսին էլ, անցնում երկսի մէջտեղը, օրհնում է նրանց հետեւեալ խօսքերով. «Առաջ Ուտնապիշտիմը մարդ էր, այժմ Ուտնապիշտիմը և իւր կինը թող մեզ աստուածներին նման լինին. Ուտնապիշտիմը թող ապրի հեռու, գետերի բերանի մօտ»: «Այն ժամանակ վերցրին նրանք ինձ, — այսպէս է վերջանում զրոյցը — և բնակեցրին հեռու, գետերի բերանների մօտ»:

Նմանութիւններն այստեղ Սուրբ Գրքի ջրհեղեղի զրոյցի հետ այնքան ակներև են, որ երկար ու մանրամասն համեմատութիւններ անելու կարիք անգամ չկայ. բաւական է յիշել թուշուների տեսարանը: Այստեղ էլ ուրեմն գլխաւոր հարցն այն է, թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ այդ առնչութիւնը: Այժմ էլ ի հարկէ խօսք չե կարող լինել այն կարծիքի մասին, թէ Խորայէլից են վերցրել բաբելացիք իրենց առասպելը. այդ անկարելի է քաղաքակրթութեան և կրօնների պատմութեան տեսակէտից: Բաբելոնական առասպելը ջրհեղեղի մասին արդէն գրականութեան սեպհականութիւն է դարձած այն ժամանակ, երբ իսրայէլացիք գեռ ևս ազգութիւն չէին կաղմում, այլ թափառական ցեղեր էին ասորական և արաբական անապատներում: Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ բաբելոնական առասպելը յայտնի է մեզ ոչ միայն Աստուրբանիպալի մատենադարանից, այլ նրանից հատուածներ կան, գրուած 21. դարում Քրիստոսից առաջ: Բ. կարելիութիւնն այն կը լինէր, որ երկուսի համար էլ մի ընդհանուր աղբիւր ընդունէինք. բայց այդ դէպքում այդ աւանդութիւնը սեպհականութիւն պիտի լինէր բոլոր սեմական ցեղերին և առհասարակ հին աշխարհին, այն ինչ այդպէս չէ. սերտ առնչութիւնը նկատելի է միայն Ս. Գրքի և Բաբելոնի առասպելի մէջ: Եթէ այդպէս է, առասպելի

բուն հայրենիքը անշուշտ դարձեալ Բաբելոնն է, մանաւանդ որ տեղական կոլորիտն էլ միայն Բաբելոնին է համապատասխան, բայց ոչ երբէք Իսրայէլի երկրին, Որովհետեւ մի կողմ թողած, թէ արդեօք այդ առասպելին հիմք ծառայել է որ և է պատմական դէպք, որ և է մեծ հեղեղումն, որ ի հարկէ դարձեալ միայն Բաբելոնին է համապատասխան, պէտք է ասենք, որ ընդհանրապէս այդպիսի աշխարհայեացք առաջ դալ կարող է միայն այնպիսի երկրում, ուր ջրերը շատ առատ են լինում և երբեմն էլ մեծամեծ վնասներ են հասցնում աղգաբնակութեանը: Իսկ այդպիսի երկիր է Եփրատի և Տիգրիսի ստորին հովիտը, բայց ոչ երբէք Պաղէստինը:

Իսնչ բանի վրայ է հիմնուած իսկապէս ջրհեղեղի զրոյցը: Որ որ և իցէ պատմական տեղական դէպքի յիշողութիւն կապուած կարող է լինել նրա հետ, այդ ուրանալ չի կարելի: Բայց զրոյցի իսկական վերջնական սկզբնաւորութիւնը անշուշտ դարձեալ զուտ միւթոլոգիական է, և ջրհեղեղն էլ այդ պատճառով ոչ թէ երկրի վրայ պէտք է որոնել, այլ երկնքի: Զրհեղեղի հերոսը, որ իւր նաւով կամ տապանով կտրում անցնում է ջրերը, սկզբնապէս Արեւի Աստուածն է, որ նաւարկում է երկնային ովկիանոսի վրայով: Զրոյցների և առասպելների մէջ այդ երեւոյթը շատ նկատուած է, որ որ և իցէ Աստուծոյ հետ կապ ունեցող երեւոյթները փոխանցւում են մարդկանց վրայ: Որ ջրհեղեղի հերոսը սկզբնապէս աստուածների հետ կապ ունեցող էակ է եղել, երևում է այժմեան զրոյցի մէջ ևս այն հանգամանքից, որ նա վերջի վերջոյ Աստուած է դառնում, աստուածների մօտ է վերանում:

Այս է ընդհանուր գծերով բաբելոնական կրօնի և քաղաքակրթութեան ունեցած աղդեցութիւնը Իսրայէլի կրօնի, և նրա միջոցով նաև ամբողջ քրիստոնէական աշխարհայեացքի վրայ: Եթէ մենք հարցնելու լինինք, թէ երբ է տեղի ունեցել այդ աղդեցութիւնը, պատասխան տալը դժուար չի լինի: Ոմանք ասում են՝ այն շրջանում, երբ ասորեստանցիք վերջին անգամ շատ մօտիկ յարա-

բերութեան մէջ մտան Պաղէստինի հետ, կործանեցին Իսրայէլի թագաւորութիւնը և այլն, ուրեմն Ը. դարու կէսերից մինչև Է. դարու կէսերը։ Ուրիշները Դաւթի և Սողոմոնի ժամանակն են համարում այս շրջանը, երբ Իսրայէլի մէջ մուտք գործեցին օտար հասկացողութիւններն ու առասպելները, ուրեմն մօտաւորապէս Ժ. դարը։ Բայց ամենից աւելի հաւանական են թագրութիւնն այն է, որ այս հասկացողութիւններն ու զրոյցները մուտք են գործել Քանան գեռ Իսրայէլի այնտեղ հաստատուելուց շատ առաջ, ուրեմն այն շրջանում, որ մենք վերև նկարագրեցինք իբրև Տելլ-Ամարնայի շրջան, 1450-ի և 1350-ի մէջ։ Եւ այդ գէպըում Իսրայէլն ի հարկէ միայն միջնորդաբար՝ քանանացիների միջոցով է ծանօթացել այդ նիւթերի հետ։

Այդ կարծիքն է հաստատում նաև այն հանգամանքը, որ Իսրայէլի մէջ այս զրոյցներն ու առասպելները բոլորովին կերպարանափոխուել են և յարմարեցրած են Իսրայէլի ժողովրդի աւելի մաքրուած ու զտուած հասկացողութիւններին Աստուծոյ և աշխարհի մասին։ Այդպիսի զարգացման համար երկար ժամանակ էր հարկաւոր։ Այնտեղ մենք տեսնում ենք ամենաթունդ բազմաստուածութիւն, այստեղ ընդհակառակը կատարեալ միաստուածութիւն։ Բաբելոնական կրօնը բոլորովին ընկած է կախարդութեան և հմայութեան ազդեցութեան տակ, որին բոլորովին հակառակ են Իսրայէլի մարգարէները, այնտեղ տիրում է աստուածների պատկերների պաշտամունքը, իսկ այստեղ ոչ մի պատկեր, չկայ և մարգարէներին յաջողում է դրսից մտած այդպիսի սովորութիւններն արմատախիլ անել։ Այնտեղ աստուածները կապում են բնութեան հետ, իսկ այստեղ արդէն առաջ է եկել այն կրօնական համոզումը, թէ Աստուած բարձր է բնութիւնից և բնութիւնը ենթարկւում է նրան։

Սակայն Իսրայէլի ամենագեղեցիկ գանձը մարգարէների այն խօսքն է, որի համար նոքա ամենայն եռանդով կռիւ են մղում, թէ Աստուած զոհ ու ծիսակատարութիւն չի պահանջում, այլ սրտի բարեպաշտութիւն և գործերի

արդարութիւնս: «Թող իրաւունքը ջրի նման
յորդանայ և արդարութիւնը անհուն հե-
ղեղ դառնայ»: Կրօնը ամենասերտ կապերով կապ-
ւում է բարոյականութեան հետ Խորայէլի կրօնի մէջ.
և այդ է, որ նրան անչափ բարձր է դարձնում բոլոր հին
արեւելքի կրօններից: Եւ ուրիշ ճիշտեղ կարելի է այնպիսի
մեծ կրօնական անձնաւորութիւններ գտնել, ինչպէս մար-
գարէներն են—զայրացկոտ Ամովսը, փառապանծ Եսային,
խորին քնքոյշ զգացմունքներով լի Երեմիան, մի կողմ թո-
ղած դեռ Մովսէսն ու Եղիան: Բաբելոնական կրօնի և
քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը ամբողջ հին աշ-
խարհի, ուրեմն նաև Խորայէլի ժողովրդի վրայ անուրա-
նալի է. բայց Բէլը կործանուեց, Նեբոն խորտակուեց,
իսկ Խորայէլի երգիչների որսաղակները ցնծութեան աղա-
ղակը հաղար տարիներից ի վեր դեռ այսօր էլ լսում է.
«Ո՞վ է աստուածներին մէջ քեզ նման, Եւ հոգ է»:

Եթէ պատմութեան դատաստանը նշանակութիւն ունի.
— և մենք ստիպուած ենք նրան ամենամեծ նշանակութիւնը
տալ, — Բաբելոնի բազմաթիւ աստուածները կորան ժամանա-
կի հետ, իսկ փոքրիկ Խորայէլի Աստուածը դրաւեց հեթա-
նոսների սրտերը և ամենաազդեցիկ զօրութիւնը դարձաւ
մարդկութեան պատմութեան մէջ հաղարաւոր տարիների
շարունակ: Ի՞նչ ուրիշ պատճառ ունենալ կարող է այդ
երևոյթը, բացի այն, որ այս կրօնը անպայման
բարձր է կանգնած և մարդկանց սրտերին
շատ աւելի մօտ է, քան բոլոր միւսները:

Երուանդ վարդապետ.